

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
QO'QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
O'ZBEK TILI KAFEDRASI**

FILOLOGIYANING DOLZARB MASALALARI

*(Professor Odiljon Bozorov tavalludining
75 yilligiga bag'ishlanadi)*

QO'QON, 2023-yil

Tahrir hay'ati:

Xodjayeva D. Sh. (f.f.n.,dotsent), Bozorov O.O. (f.f.n.,dotsent), Jo'rayev N.S. (dotsent), Mo'minov S.M. (professor), Mengliyev B.R. (professor), Sobirov A.Sh. (professor), Shahobiddinova Sh.Yu. (professor), Nabiyeva D.A. (professor), Iskandarova Sh.M. (professor), Uluqov N. (professor), O'rayeva D.S. (professor), Qobilova Z.B. (professor), Jamoliddinova D.M. (professor), Mirzayeva S.R. (professor), Kamayeva R.B. (professor, Rossiya), Namatov M.A. (professor, Qirg'iziston), Asaluddin Bawer (professor, Afg'oniston), Kadir Atlansoy (professor, Turkiya), Xasanov A. (dotsent), Yigitaliyev U. (dotsent), Rahmatullayeva D.Sh. (dotsent), Toshxo'jayeva Sh. (dotsent).

Mas'ul muharrirlar:

I.S.Madrahimov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent;
Sh.T.Akramov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Taqrizchilar:

A.Mamajonov, filologiya fanlari doktori, professor;
M.K.Hakimov, filologiya fanlari doktori;
U.E.Rahimov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

FILOLOGIYANING DOLZARB MASALALARI: (*Professor Odiljon Bozorov tavalludining 75 yilligiga bag'ishlanadi*): maqolalar to'plami; Qo'qon, 2023. – 560 bet.

Ushbu to'plamda filologiya masalalari bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar, professor-o'qituvchilar, ilmiy izlanuvchilar, magistrantlar hamda iqtidorli talabalarning o'zbek, ingliz, rus, turk filologiyasi hamda metodikasi masalalariga bag'ishlangan ilmiy-uslubiy maqolalari jamlangan.

"Filologiyaning dolzarb masalalari" ilmiy maqolalar to'plami filologiya fanlari doktori, professor, zukko tilshunos olim Odiljon Bozorovning yorqin xotirasiga bag'ishlangan bo'lib, tilshunos, adabiyotshunoslar, filologiya ta'limi yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar, shuningdek, magistrantlar va shu sohaga qiziquvchilarga mo'ljallangan.

ISBN:

His-hayajon undovlari voqea-hodisaning bevosita ta'siri natijasida tug'iladigan ruhiy holatni, his-hayajonni va sub'yektning ob'yektga munosabatini anglatadi, lekin o'sha ruhiy holatni atab ko'rsatmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – B.14.
2. Каснелсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – С.110.
3. Паул Г. Принципы истории языка. – М.: Издательство иностранной литературы, 1960. – С.140-143.
4. Павлов И.П. Двадцатилетний опыт объективного изучения ВИД (поведения). 7-е изд. – М.: Медисина, 1951. – 506 с
5. William Somerset Maugham. The Moon and Sixpence. English Classical Литературе. Издательство КАРО Санкт-Петербург. 2013. – 384 с.
6. U.S.Моем "Оу va sariq chaqa" R. Inog'omov tarjiması. –Т.: 2012. -236 b.
7. Моем У.С. Подводя итоги / Уилям Сомерсет Моем; пер. с англ. М. Лорие. – М.: Высшая школа, 1991. – 559 с.3.
8. Скороденко В. Сомерсет Моем / В. Скороденко // Моем С. Узорный покров; Острые бритвы: романы. – М., 1991 (электрон). http://www1.lib.ru/INPROZ/МОЕМ/moem0_1.txt
9. Сомерсет Моем. Избранные произведения в 2-х томах Т.И. М «Радуга», 1985. –С. 564.
10. Patterson R.F. "The story of English literature" New York, Philosophical library. 1947. – P. 335.

Muhayyo Hakimova

Alisher Navoiy nomdagi ToshDO'TAU professori v.b.

O'ZBEK TILI LEKSIK SATHIDA ABSTRAKSIYANING VOQELANISHI

Annotatsiya. Abstrakt va konkret so'zlar ziddiyatiga ikki xil: umumlashtiruvchi va ayiruvchi abstraksiya natijasi asos bo'lgan. Konkret nomlar umumlashtiruvchi abstraksiya natijasida hosil bo'lgan umumiy belgi, xususiyatlar asosida shakllangan tushunchalarni ataydi. Ayiruvchi abstraksiyada olamda obyektidan ajralgan holda bo'lishi mumkin bo'lmagan belgi, xususiyat, holat, harakat obyektidan ajratilgan tarzda, alohida voqelik sifatida tafakkur qilinadi, nomlanadi. Mazkur abstraksiyada belgi, xususiyat, holat, harakatning tashuvchisi e'tibordan soqit qilinadi.

Kalit so'zlar. abstraksiya, lisoniy abstraksiya, leksik abstraksiya, umumlashtiruvchi abstraksiya, ayiruvchi abstraksiya, abstrakt so'zlar, konkret so'zlar.

Abstraksiya insoniyat erishgan eng katta yutuqlardan biridir. Abstraksiya jarayonining natijasi o'laroq fikrlash osonlashdi, tushuncha vujudga keldi, til shakllandi. Har qanday tilning asosida abstraksiya jarayoni mavjud bo'ladi. Fonetik-fonologik sathdan sintaktik sath birliklarigacha abstraksiya mahsulidir.

Leksik sath birliklarining, jumladan, nomlovchi so'zlarning shakllanishida abstraksiya jarayoni muhim o'rin tutadi. Konkret yoki abstrakt tushunchalarni ifodalashidan qat'iy nazar muayyan tushunchani nomlovchi har qanday so'zda

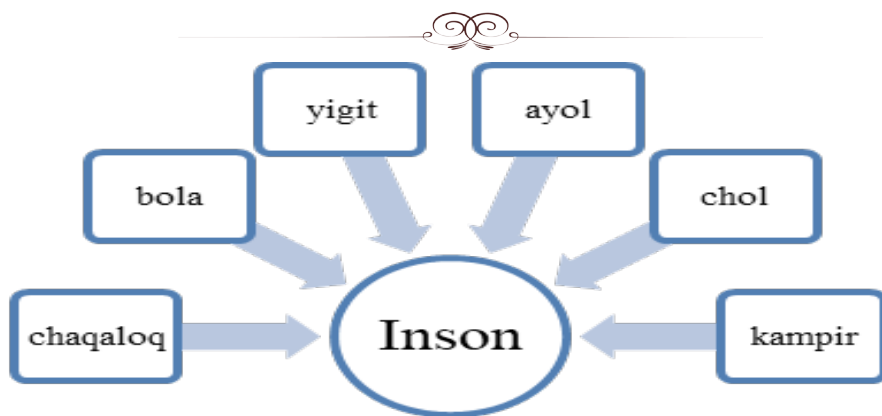
abstraksiya mavjud. Chunki mazkur soʻzlar maʼnosi zamiradagi tushuncha abstraksiya jarayonining natijasidir. Maʼlumki, tushuncha predmet va hodisalarning umumiy, muhim belgilarini aks ettiruvchi tafakkur shakli boʻlib, unda bir turdagi predmetlarning muhim boʻlmagan belgilari eʼtibordan chetda qoladi, faqat muhim belgilarigina umumlashadi. Masalan, «bola» tushunchasida jamiki yoshi kichik insonlarning umumiy xususiyatlari aks etadi.

Tushuncha predmetning nomuhim belgilaridan chetlashar (abstraktlashar) ekan, demak, uni toʻlaligicha aks ettira olmaydi. Bu maʼnoda u hissiy bilish shakllariga nisbatan borliqdan uzoqroqda turadi. Lekin tushuncha predmetning muhim belgilarini inʼikos qilishi, mohiyatini aks ettirishi bilan hissiy bilish shakllariga nisbatan borliqni chuqurroq, toʻlaroq ifoda etadi. Masalan, bargning yashilligini koʻramiz va u borliq bilan bevosita bogʻliq. Nima uchun aynan yashil rangda ekanligini aqliy bilish orqali anglaymiz. Bu esa koʻrishga nisbatan bargning mohiyatini toʻliqroq ochib beradi. Lekin nima uchun yashil ekanligini anglash uchun uning yashilligini hissiy bilish kerak.

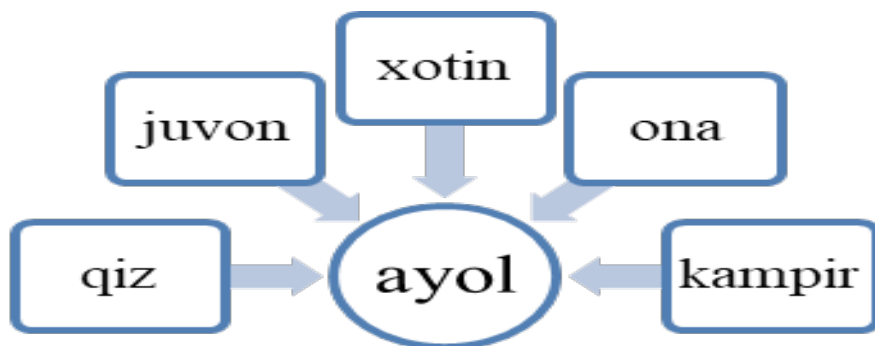
Abstrakt va konkret soʻzlar ziddiyatiga ikki xil: umumlashtiruvchi va ayiruvchi abstraksiya natijasi asos boʻlgan. Konkret nomlar yaxlit, butun predmetlar va ularning sinfini, yaʼni narsalarni, tirik jonzoatlarni, jarayonlarni, voqealarni, tabiat hodisalarini nomlaydi. Ular umumlashtiruvchi abstraksiya natijasida hosil boʻlgan umumiy belgi, xususiyatlar asosida shakllangan tushunchalarni ataydi.

Umumlashtiruvchi abstraksiyada olamda alohida-alohida holda mavjud narsalar maʼlum tushuncha va nom ostida umumlashiriladi. Abstraksiyaning bu turida umumlashirilayotgan narsalar (predmet, belgi, harakat, holat)ning oʻxshash tomonlari eʼtiborga olinib, oʻziga xos tomonlari eʼtibordan soqit qilinadi. Masalan, olamda *atirgul, lola, lolaqizgʻaldoq, binafsha, boychechak, moychechak* kabi koʻplab gullar mavjud. Ularning har biri oʻziga xos boʻlib, atirgul lolaga oʻxshamaydi, lola binafshaga oʻxshamaydi. Lekin ularning hammasi bitta nom bilan ataladi, “gul” nomi ostida bir tushunchaga birlashadi. Bu insoniyatga berilgan neʼmatlardan tafakkur va tilning abstraksiyalash jarayoni mahsulidir. Agar umumlashtiruvchi abstraksiya jarayoni sodir boʻlmasa, olamdagi barcha tabiiy va inson qoʻl bilan yaratilgan narsalar, insonlar, hayvonlar, oʻsimliklar, belgi, miqdor, holat, jarayon, harakatlar barchasi alohida-alohida nomlar bilan atalsa, tasavvur ham qilish qiyin, nima sodir boʻlishini. Inson ongi bu ogʻir yukni koʻtara olarmidi? Yoki uning bor imkoniyati ularni eslab qolishga qaratilarmidi? Ularning barchasiga yangi nom qoʻyishga til imkoniyatlari yetarli boʻlarmidi? Masalan, 45 daqiqa davom etadigan darsda oʻqituvchi bir necha bor tinglovchilarga nisbatan «oʻquvchilar» deya murojaat qiladi. Agar umumlashtiruvchi “oʻquvchi” soʻzi boʻlmasa, har bir tinglovchining nomi birma-bir aytib chiqilsa, dars ham oxiriga yetib qoladi.

Odam soʻzi homo-sapiens turiga mansub son-sanoqsiz individlarni nomlaydi. Ushbu individlar turli-tuman boʻlib, ular makon, zamon, irq, jins, yosh, boʻy, hajm va turli nuqtiy nazarlardan farqlanadi. Lekin *odam* soʻzi zamiridagi tushunchada son-sanoqsiz individlarning barchasida mavjud boʻlgan belgilar (ongli, ijtimoiy jonzot) umumlashadi, oʻziga xos farqli tomonlari eʼtiborga olinmaydi. Eʼtibordan chetda qolgan belgilarning dolzarblashuvi boshqa tushunchalar hisobiga amalga oshadi: *ayol, erkak, chol, kampir, bola, yigit, negr, ...* Demak, umumlashtiruvchi abstraksiyada bitta tushunchada umumlashuvchi predmetlarning oʻxshamaydigan belgilari eʼtibordan chetlashtiriladi.

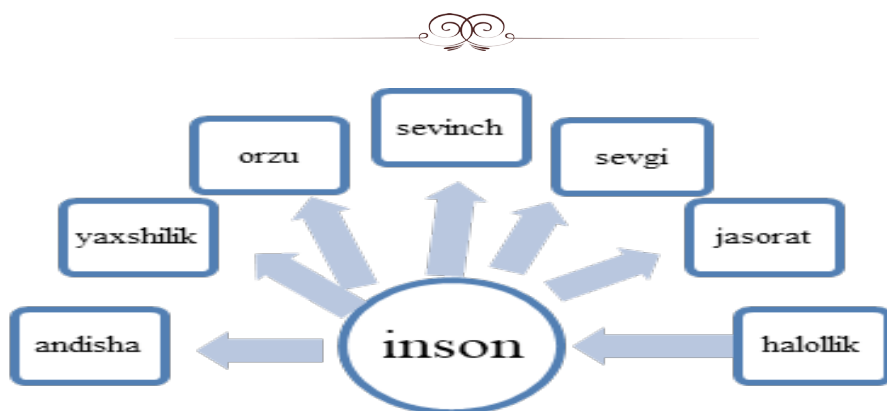
1-rasm. Inson soʻzida umumlashtiruvchi abstraksiya

2- rasm. Ayol soʻzida umumlashtiruvchi abstraksiya

Abstraksiyaning yana bir turi – ayiruvchi abstraksiyadir. Unda olamda obyektidan ajralgan holda boʻlishi mumkin boʻlmagan belgi, xususiyat, holat, harakat obyektidan ajratilgan tarzda, alohida voqelik sifatida tafakkur qilinadi, nomlanadi. Mazkur abstraksiyada belgi, xususiyat, holat, harakatning tashuvchisi eʼtibordan soqit qilinadi. Bunda ajratilgan obyektlar gnoseologik xarakterda boʻlib, ularni faqat aql orqali bilish mumkin. Ushbu voqeliklarni nomlovchi soʻzlar abstrakt soʻzlar deyiladi.

Abstraksiyaning mazkur turida predmet va hodisalarning xususiyat va munosabatlari obyektidan fikran ajratilib, ongda alohida substansiya sifatida anglanadi. Bunda mazkur ajratilgan xususiyat, munosabatning obyektini xayolan yoki fikran eʼtibordan chetda qoladi. Masalan, «yaxshilik» insonning xususiyatlaridan boʻlib, ushbu nomda mazkur xususiyat obyektidan, yaʼni insondan ajratilgan. *Yaxshilik* nomi atayotgan tushunchada real olamda insondan ayri tarzda mavjud boʻlmagan xususiyat insondan ajratilgan holda alohida substansiya sifatida umumlashgan. Avval xususiyat maqomidagi tushuncha substansiyaga aylanar ekan, tabiiyki, endi uning ham oʻziga xos belgilari, xususiyatlari shakllanadi.

3 - rasm. Inson so'zida ayiruvchi abstraksiya

Yurak va *ko'ngil* so'zlarini qiyosan tahlil qilishga harakat qilamiz. *Yurak* konkret so'z bo'lib, qon aylanish tizimini tartibga solib turuvchi a'zoni nomlaydi. Insonning ham, hayvonlarning ham qon aylanish tizimini boshqarib turuvchi a'zosi *yurak* deyiladi. Demak, *yurak* tushunchasining shakllanishida bir turdagi predmetlarning umumiy va muhim jihatlari e'tiborga olinib, muhim bo'lmagan noo'xshash jihatlari e'tibor qaratilmagan. Ya'ni bir turdagi predmetlarning umumiy tomonlari individual belgilaridan ajratilgan va miqdor jihatdan ko'p, sifat jihatidan turlicha bo'lgan predmetlar haqida yagona tushuncha shakllangan. Bu umumlashtiruvchi abstraksiya natijasidir. *Yurak* tashuvchisidan alohida tarzda mavjud bo'lmasa ham, u butunning qismi, organizmda ma'lum lokallikka va hududiy chegaraga, shaklga, rangga, hidga, og'irlikka ega. Ya'ni u bevosita kuzatishda berilgan. Shuning uchun til egalarida *yurak* haqida aniq tushuncha va obraz mavjud.

Ko'ngil abstrakt so'z bo'lib, kishining his-tuyg'u va kechinmalari manbaini nomlaydi. Barcha insonlarda his-tuyg'u, kechinmalar turlicha ekanligini hisobga olsak va u *ko'ngil* so'zi bilan atalishini nazarda tutsak, bu o'rinda ham umumlashtiruvchi abstraksiya amalda bo'layotganini kuzatishimiz mumkin. Masalan, kimningdir shafqatsiz, kimningdir sof insoniy tuyg'ularining manbaini nomlashda umumiy belgilar muhim bo'lmagan belgilardan ajratilgan va *ko'ngil* so'zi bilan nomlangan. Bu so'zning shakllanishiga ham umumlashtiruvchi abstraksiya asos bo'lgan. Lekin *ko'ngil* so'zida yana bir abstraksiya turi amalda bo'lmoqda. *Ko'ngil* organizmda ma'lum lokallikka va hududiy chegaraga, shaklga, rangga, hidga, og'irlikka ega emas. U bevosita kuzatishda berilmagan. Ya'ni *ko'ngil* degan a'zo yo'q. Inson o'z tuyg'ularini amaliy tarzda emas, fikran ma'lum bir manbaga birlashtirmoqda. Bu mohiyat gnoseologik tabiatga ega. Ushbu tuyg'ular manbasi insondan, uning ongidan ayri holda mavjud emas. Lekin ayiruvchi abstraksiya sabab u insondan ajratildi va alohida substansiya sifatida nomlandi. Demak, abstrakt nomlarning shakllanishida ham umumlashtiruvchi, ham ayiruvchi abstraksiya asos bo'ladi.

Har qanday ajratilish ham abstraksiyaga misol bo'la olmaydi. Obyektiv olamda belgini, munosabatni predmetdan ajratib bo'lmagani holda qism butundan ajratiladi. Amaliy tarzda ajratilishlar makonda sodir etilishi mumkin bo'lsa, ayiruvchi abstraksiya esa makonga egalik xususiyatiga ega emas. Masalan, daraxtdan shoxni, shoxdan bargni ham fikran, ham amaliy ajratish mumkin. Ya'ni obyektiv olamda daraxt ham, shox ham, barg ham va ularni ifodalovchi nom ham mavjud. Lekin abstraksiyaning bunday

ajratilishdan farqlash lozim. Odamdan aql yoki do'stlikni, guldan go'zallikni, boladan beg'uborlikni amaliy tarzda ajratib bo'lmaydi. Bunday ajratilish, ya'ni abstraksiya (ayiruvchi abstraksiya) inson ongining, aqliy mushohadasining mahsulidir. *Aql, do'stlik, go'zallik, komillik* obyektiv olamda alohidaliklar tarzida mavjud bo'lmasa-da, abstraksiya natijasida jamiyat a'zolari ongida ushbu belgi yoki munosabatlar predmetidan ajratilib, alohida tushuncha sifatida shakllandi va bu abstrakt tushunchalar til egalari tomonidan alohida nomlandi. Shuni ta'kidlash kerakki, abstrakt so'zlar atayotgan belgi, holat, munosabat va tushunchalar ideal olam unsurlari emas. Lekin mazkur voqeliklar tashuvchisi bilan mavjud. Masalan, «ezgulik» insonning belgisi, u bor va mavjud. Faqat u olamda egasidan – insondan alohida mavjud emas. Yoki “hayo”, “andisha”, “ibo”, “oriyat” kabi mohiyatlar bor. Mazkur mohiyatlar o'zbek xalqidan ayro holda mavjud bo'la olmaydi. Ularning egasidan ajratib, alohida substansiya sifatida nomlanishi ayiruvchi abstraksiya natijasidir.

Shu o'rinda ta'kidlash kerakka, konkret nom hisoblangan *ko'z, qosh, qo'l, yurak* kabilar ham insondan tashqarida mavjud emas. *Ko'z, qosh, qo'l, yurak* – insonning tana qismlari. Mantiqan mazkur qismlar insondan ayri holda mavjud bo'lishi mumkin emas. Qismlarning butunni tashkil etuvchi chegaralari aniq bo'ladi va odatda, qismlar bevosita kuzatishda berilgan bo'ladi. Masalan, qoshni, boshni ko'rish mumkin. Lekin ezgulikni ko'rib bo'lmaydi. U aqliy bilish orqali anglanadi.

Ayiruvchi abstraksiya va ajratilish hodisasini farqlash lozim. Tashuvchisidan ajratilgan har qanday voqelik ajratilish hodisasining natijasidir. Masalan, muzdan ajratilgan sovuqlik, qordan ajratilgan oqlik, toshdan ajratilgan qattqlik, ovozdan ajratilgan mayinlik ajratilish hodisasiga misol bo'la oladi. Inson tafakkuri muzga, qorga, toshga, ovozga xos bo'lgan belgilarni ulardan ajratib, alohida mustaqil obyekt sifatida tafakkur qilmoqda. Lekin mazkur ajratilgan belgilar hissiy bilish orqali idrok qilinishi mumkin. Ayiruvchi abstraksiyada esa ajratilgan belgi-xususiyat, holat va harakatlarni sezgi a'zolari yordamida bilib bo'lmaydi. Ular faqat aql yordamida anglanadi. Masalan, insondan ajratilgan “odamiylik” xususiyatini faqat anglash mumkin. Shu nuqtayi nazardan ajratilgan so'zlarning abstraksiya darajasi abstrakt so'zlarning abstraksiya darajasidan past hisoblanadi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Бюиссанс. Э. Абстрактное и конкретное в лингвистических фактах: речь-дискурс-язык // Political science (RU), 2016, N 3. – С. 209-216.
2. Фалсафа. Энциклопедик луғат. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2010. – С. 5-6.
3. Хакимова М. Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси. Филол. фан. д-ри... дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – 70 б.

Jamoliddinova Dilnoza Mirxojiddinovna,
Qo'qon davlat pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim
kafedrası professori,
filologiya fanlari doktori

BADIIY MATNDA TERMINLARNING VERTIKAL VA GORIZONTAL MUNOSABATLARI

Annotatsiya. Maqola doirasida terminlarning badiiy asarda yozuvchi idiolekti bilan bog'liq holda badiyatni ifodalovchi vositaga aylanishi matn nuqtai nazaridan tadqiq etilgan Maqolada esa tyerminlarning badiiy asarda vertikal va gorizontal munosabatlarga kirishishi Asqad Muxtor asarlari misolida talqin etilgan.

Аннотация. В рамках статьи с точки зрения текста изучается превращение терминов в средство выражения искусства в связи с идиотизмом писателя в произведении искусства. В статье введение вертикальных и горизонтальных соотношений терминов в произведение искусства интерпретируется на примере произведений Аскада Мухтора.

Annotation. Within the framework of the article, from the point of view of the text, the transformation of terms into a means of expressing art is studied in connection with the idiocy of the writer in a work of art. In the article, the introduction of vertical and horizontal correlations of terms in a work of art is interpreted using the works of Askad Mukhtor as an example.

Kalit so'zlar. Pragmatik maqsad, badiiy maqsad, ilmiy-leksik vositalar, metafora

Ключевые слова. Прагматическое назначение, художественное назначение, научно-лексические средства, метафора

Keywords. Pragmatic purpose, artistic purpose, scientific and lexical means, metaphor.

Badiiy matn yaratishda ijodkor o'z badiiy niyatiga mos holda tilning barcha imkoniyatlaridan keng foydalanadi. Bu jarayonda ijodkorga tilning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik sathlari yordamga keladi. Tabiiyki, ekspressivlikni ifodalanishida tilning barcha sath birliklari ishtirok eta olsa-da, leksik sath birliklari bu borada alohida o'ringa ega. Buning ustiga, matn qurilishini o'rganishda leksik xususiyat favqulodda qimmatga molik. Terminlarning faqat bir ma'noni ifodalovchi so'zlar ekanligi lingvistik adabiyotlarda o'z ifodasini topgan. Lekin, kuzatishlarimiz asnosida badiiy asarlarda terminlarning obrazlilikni ifodalovchi vosita sifatida qo'llanilganligini guvohi bo'ldik. Bundan kelib chiqadiki, terminlar ham ko'p ma'noda qo'llanila olish imkoniyatlariga ega.

Terminlarni faqat qabul qiluvchi gap chegaralarida ko'rish ularning mohiyati uchun yetarli emas, shu bilan birga terminlarning muhim xususiyatlari kengroq lisoniy kontekst fonida tushunarli bo'ladi. O'z vazifalarining diapazoni bilan terminlar deyarli butun matn bo'ylab harakatlanadi, nafaqat matnning tematik rivojini ta'minlaydi, balki uni polisemantik chuqurlashtiradi, shuningdek, unga konnotativ-stilistik bo'yoq nozikliklarini kiritadi. Bu o'rinda ayni matn misolida yana ikki xususga e'tiborni qaratish maqsadga muvofiq. Avvalo, matn doirasida gaplarning o'zaro bog'lanishida, shuningdek, terminlarning asosiy - kirituvchi gap bilan (umuman, boshqa gaplar bilan